

Het Markiezenhof te Bergen op Zoom

DE CHRISTOFFELSCHOUW UIT EN THUIS

door

KEES BOOIJ

HET was een goede gedachte van het dagelijks bestuur van de gemeente Bergen op Zoom om, na enige tijd van aarzelen, in juni 1972 aan de gemeenteraad voor te stellen de beeldhouwde Christoffelschouw¹ uit het stadhuis naar zijn oorspronkelijke plaats in het Markiezenhof terug te laten brengen.

Deze transplantatie, met goedvinden van de rijksdienst voor de monumentenzorg, kon geschieden in het kader van de uitgebreide restauratiewerkzaamheden, welke sinds 1963 worden uitgevoerd aan dit unieke gebouwencomplex in Brabantse laatgotische stijl (= stijl Keldermans). Het overbrengen was voor de mensen die dit werk mochten uitvoeren een eer, doch hield tevens een grote verantwoordelijkheid in omdat sinds het vervaardigen ervan tussen 1519 en 1523 – 452 jaar geleden – de schoorsteen vier maal vervoerd en opgebouwd en drie maal gedemonteerd werd. Deze werkzaamheden hadden plaats in 1522, 1844, 1938 en in 1972/73.

1522.

Wanneer Jan III van Glymes zijn vader Jan II („metten lippen”) na diens dood in 1494 opvolgt als Heer van Bergen op Zoom, zijn de bouwactiviteiten, welke verband houden met het verder uitbreiden en verbeteren van de woning of het Hof van de Heren van Bergen op Zoom, in volle gang. Onder zijn bewind wordt de bouw van het gehele complex, zoals dat er nu nog grotendeels staat, omstreeks 1511 voltooid. De architectuur en de bouwleiding waren toevertrouwd aan Anthonis I Keldermans, een bouwmeester uit Mechelen. De bouwmeester mocht zijn ontwerp, waarvan de uitvoering 26 jaar vergde, nog tijdens zijn leven verwezenlijkt zien. Daarna duurt het ongeveer acht jaar tot de dan 67-jarige Bourgondisch ingestelde Heer Jan vindt dat de eenvoudige uitledsteen vervaardigde schoorsteen², welke zich bevond tegen de west-

wand in de hofzaal, vervangen dient te worden door een schouw met meer allure, meer in overeenstemming met de rijkdom en macht welke hij inmiddels heeft verworven.

De hofzaal van dit paleis, gelegen achter de z.w.hoek van de grote binnenplaats, fungeert sinds de voltooiing ervan in 1496 als ontvangstenfeestzaal van de Glymes en meet 8,5 x 20 x 5,2 meter.

Jan III geeft in 1519 opdracht voor het ontwerpen en vervaardigen van zo'n representatieve schouw aan de Mechelse bouwmeester-beeldhouwer Rombout II Keldermans (* Mech. 1460 † Antw. dec. 1531), een zoon van Anthonis I, die met zijn neef Laureys II samenwerkt.

De ongeveer 59-jarige en inmiddels in de adelstand verheven Rombout mag als de briljantste kunstenaar van het Brabantse bouwersgeslacht Keldermans (oorspronkelijk van Mansdale) worden beschouwd. Tussen 1375 en 1550 bracht dit Vlaamse geslacht tien tot twaalf bouwmeesters, beeldhouwers en glasschilders van formaat voort. Zij hebben de Brabantse architectuur van hun tijd zeer sterk beïnvloed. Rombout was voor de stad en de fam. Glymes geen onbekende. Hij was o.a. „stadsopperwerckman” (dir. gem. werken) van Bergen op Zoom, leidde de werkzaamheden tot uitbreiding van de sint Gertrudiskerk aldaar en was Hofbouwmeester van Keizer Karel V.

De schoorsteen die Rombout voor de hofzaal ontwerpt, grotendeels zelf hakt, laat plaatsen en afwerken is een der mooiste van zijn tijd in de Nederlanden en heet Christoffelschouw, naar de grote imponerende Christoffelfiguur in het midden op het retabel. Of het een duidelijk omschreven opdracht was van Jan als bouwheer óf dat Rombout zelf de vrijheid voor zijn schepping had is niet bekend.

Het uitbeelden van sint Christoffel geschiedde niet voor de eerste keer in het Hof en het zou ook de laatste niet zijn. Reeds in 1445/46 werd er een beeltenis van Christoffel geschilderd in de woning van Jan „metten lippen” te Bergen op Zoom,³ terwijl in 1914 een gebeeldhouwde Christophorus met Christuskind in de nis boven de hoofdpoot aan de Steenbergsestraat werd geplaatst.⁴

Van het plaatsen dezer schouw en de uitgaven daarvoor gedaan hebben de toenmalige rentmeesters van Heer Jan, Gilles van der Cleeren en Gilles van Overhoff, uitvoerig boek gehouden. De nog bestaande unieke gegevens zijn samengevat in de bijlagen 1 en 2 waaruit een vrij goed beeld ontstaat betreffende de levering, het plaatsen, de bouwers en de arbeidstijd aan het plaatsen besteed. Zij spreken verder voor zich.

Zo uitvoerig de geschreven bronnen zijn, zo weinig is er bekend over het ontwerp van de meester. Zeker zal er een ontwerp geweest zijn in de vorm van tekeningen en een model in steen of hout, dat de houdingen van de figuren en de plooval der kleren aangaf, zodat men bij de uitvoering van zuivere verhoudingen verzekerd was. Wellicht heeft de meester zelf of een van zijn medewerkers vooraf saillante onderdelen in was of klei gemodelleerd. Van de houten mallen (tegenwoordig zink), zonder welke het voor een steen- en beeldhouwer onmogelijk is zijn werkstuk te beginnen en te voltooien, is niets over.

Buiten de baksteen voor de stookwand en het rookkanaal (onderaan rookvang) is de monumentale schoorsteen opgebouwd uit grijs-blauwe Belgische hardsteen van grote afmetingen. Deze natuursteen, ook wel blauw-steen of arduin geheten, is van structuur zeer vast en bestaat hoofdzakelijk uit koolzure kalk o.a. afkomstig van schelpdieren en is ontstaan door geleidelijke bezinking en afzetting van deze stoffen. Het is een soort kolenkalksteen en bevat fossielen.

Daar verschillende leden van de fam. Keldermans eigen natuursteen-groeven en/of steenputten bezaten, zodat zij voor talloze werken de bewerkte- en onbewerkte steen konden leveren, ligt het voor de hand, dat ook de genoemde hardsteen uit een van deze groeven afkomstig is. Dat geldt ook voor de basementen, kolommen etc. van de galerijen op de grote- en de kleine binnenplaats van het Markiezenhof.

Het totale gewicht aan hardsteen voor de schouw ligt tussen de 14000 en 15000 kg (= 5 à 6 m³), zonder de overhuiving. De lateibalk – predella – die de stenen van het retabel draagt is het zwaarste stuk en weegt 3100 kg, het lichtste stuk 330 kg. In een bestaand gebouw grote objecten naar binnen brengen *was* en *is* altijd een probleem.

De enige grote opening, de ingang naar de hofzaal via de grote binnenplaats, was „geblokkeerd” door het in ledesteen en hardsteen gebeeldhouwde baldakijn, dat er voor stond en gesloopt moet zijn tussen 1750 en 1884.

Het probleem loste men op door de kruisvensters, eveneens uit ledesteen, ter weerszijde van de plaats waar de nieuwe schoorsteen moest komen uit te breken en door andere te vervangen. Daardoor ontstonden gaten in de gevel langs de Steenbergsestraat, waardoor de aangevoerde schouwdelen naar binnen konden worden gebracht. Dat deze vensters reeds aan vernieuwing toe waren uit kwaliteits overwegingen ligt niet voor de hand. Boven de huidige kruisvensters zijn de moeten nog waar-

neembaar in het gobertange paramentwerk waar zich de stempelbalken destijds bevonden.

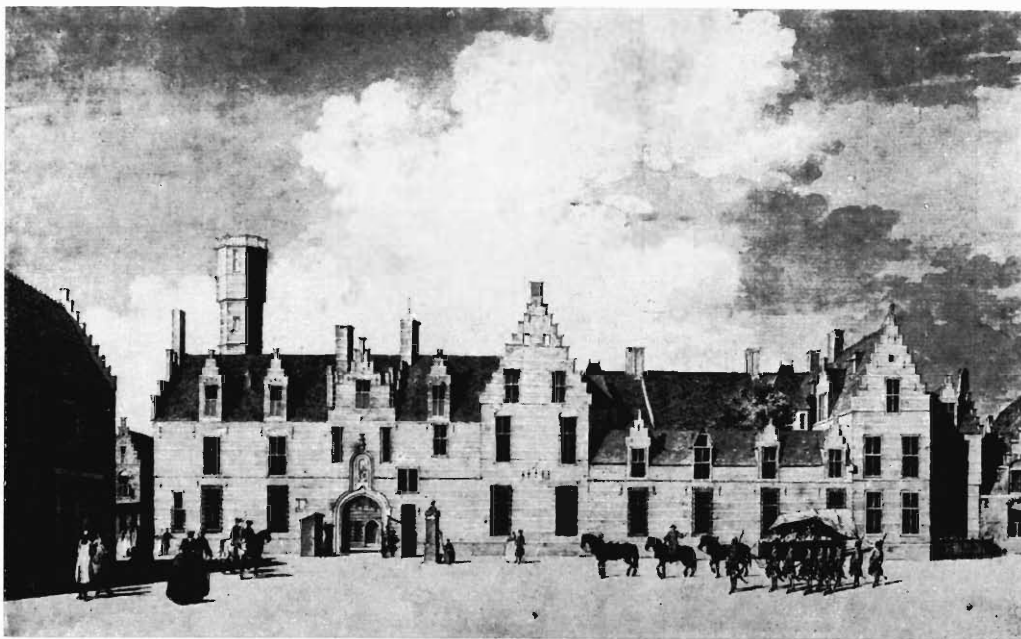
Ikonografie en opbouw.

De enorme loodrecht opgaande in reliëf gehakte bovenbouw (de boezem) rust op twee machtige wangen, ieder opgebouwd uit drie stukken steen: basement, schacht en kapiteel. De voortreffelijke profilering van de wangen, evenals die van de lateibalk en de bundelpijlers op de boezem, is volkomen gotisch (fig. 1 en afb. 6). Op deze wangen rust de lateibalk (predella) uit één stuk steen. In verband met de grote overspanning, het eigen gewicht en de belasting erop van het retabel, is hij extra gesteund door ophanging aan de buitengevel. Dit geschiedt aan de achterzijde van de balk in de rookvang d.m.v. een ijzeren ankerkonstruktie (fig. 2), bestaande uit vijf in de hardsteen met lood aangegoten doken, waaraan zware ogen zijn gesmeed. Deze zijn via trekankers met haken en spieën in gaten aan ankerveren met schieters in de gevel bevestigd (afb. 1). Laatstgenoemde konstruktie is weer op de oude plaatsen aangebracht in het muurwerk tussen de beneden- en bovenvensters en speciaal daar om meer steenmassa te hebben. Uit de profilering aan de latei groeit een driepasboog, waarbinnen twee naturalistisch afgebeelde stappende leeuwen het wapenschild houden van Jan III (* 1452 † 1532). Om dit wapen hangt de keten van het Gulden Vlies, waarvan de schakels het Bourgondische vuurslagmotief vertonen en waaraan door een ring gehaald een kleine ramsvacht met kop en poten hangt. Deze vacht „hangt” voor het profiel aan de lateibalk en vormt er een geheel mee. Uitgevoerd in goud is het de onderscheiding voor de ridders in de exclusieve orde van het Gulden Vlies waarin Jan sinds mei 1481 was opgenomen als eerste der Heren van B.o.Z.

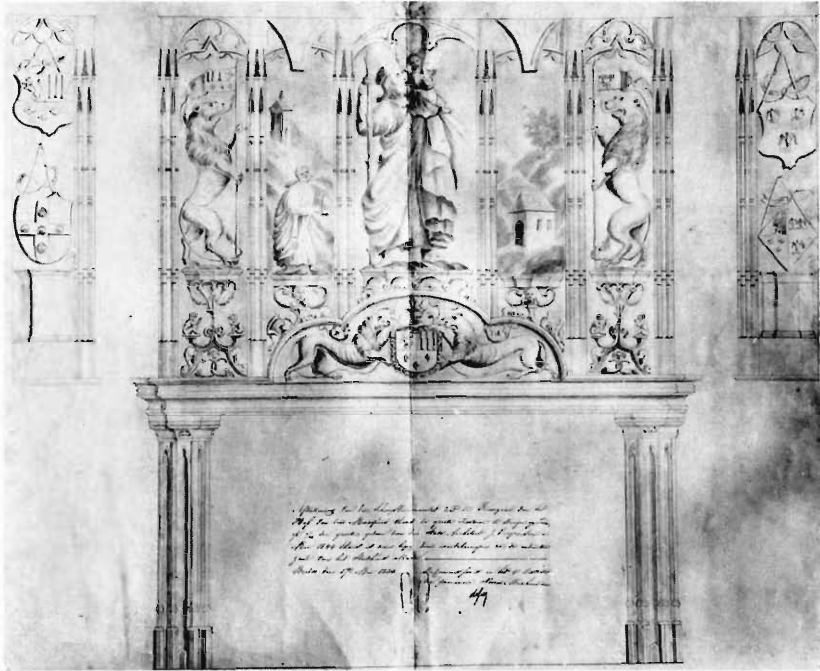
Het helmteken dat boven de helm van het wapenschild is afgebeeld bestaat uit de kop van een muilezel gevat tussen twee beenstukken van een harnas, en verraadt de familietrots van de Glymes.

Het retabel is samengesteld uit vijf platen steen, een aan elke zijkant en drie aan de voorzijde, ze zijn dunner dan de daaronderliggende lateibalk en verankerd aan de eerder genoemde trekankers. Zij waren en zijn weer op rolletjes bladlood op de lateibalk geplaatst. De voegen tussen deze staande platen zijn voortreffelijk gemaskeerd in de bundelpijlers.

Absoluut zeker is dat in het atelier van R. Keldermans te Mechelen door hem en zijn medewerkers „*de groote blauw schousteenen ende den steen*

1. Voorgevel Markiezenhof, langs Steenbergsestraat, in 1748. Foto van gewassen pentekening door Corn. Pronck. (Ver. Prov. Gen. 's-Bosch). In de hoge middenpartij zijn de vijf ijzeren ankerschieters oprij zichtbaar waaraan de lateibalk van de schouw is opgehangen.

2. Schouw in hofzaal Markiezenhof, tegen westwand, vóór deze naar het stadhuis werd overgebracht.

Tekening, mei 1844, door J. Vergroessen. (Verz. Prov. Gen. 's-Bosch).

Foto Monumentenzorg, sept. 1969.

daer sinte Christoffel inne gehouden is ende twe ander blauwsteenen totter selver schouwen voir in de groote zale'' werden gehouwen. (Bijlage 1).

De profielen en ornamenten welke grenzen aan de voegen tussen de platen zullen vrijwel zeker in de hofzaal zijn gehakt omdat dit fijne en kwetsbare werk aan de randen der platen anders zou zijn beschadigd tijdens de transporten per schip naar B.o.Z. en met paard en wagen in B.o.Zoom.

De voorzijde van de schoorsteenboezem is in vijf verticale velden verdeeld door zes fraaie gehakte bundelpijlers, die bestaan uit een basement en schacht, eindigend in pinakels. Met uitzondering van die van het middenveld zijn de breedtes van de velden gelijk. De middenplaat beeldt de legendarische reus Christoffel uit met Christuskind en wereldbol op de schouder (afb. 7) wadend door de rivier en steunend op een dorre, doch van boven bloeiende dadelstam. In de middeleeuwen was Christophorus één van de meest populaire van de veertien heilige Noodhelpers, wiens beeltenis men overeenkomstig de geest des tijds zowel aan de zuidzijde achter in kerken als op gevels van huizen aanbracht. In spreuken kreeg de middeleeuwer de raad dagelijks op te zien naar een beeltenis van Christophorus om bewaard te blijven voor een noodlottig einde en dreigende gevaren. Daardoor werd hij, evenals enkele andere Noodhelpers, aangeropen om bewaard te blijven voor de gevreesde ziekte de pest. Heden wordt Christophorus beschouwd als de schutspatroon van alle verkeer.

Wat Keldermans heeft uitgebeeld met de zeester bij en de vis onder de rechtervoet van Christoffel is niet bekend.

Het veld rechts naast Christoffel laat ons de eenvoudige hut zien, die deze voor zichzelf aan de rivier bouwde. De hut, uitgebeeld met wanden van verticale houten delen en het dak gedekt met gebonden stro of riet symboliseert de vergankelijkheid. De levensboom boven de hut is het symbool van standvastig geloof. In het veld aan de linkerzijde van Christoffel zien we de kluizenaar, die Christoffel met een lantaarn in de hand als baken dient. Daarboven in de bergen, als symboliek van de eeuwigheid, het huis (kapel?) van de kluizenaar, waarvan de muren met steunberen opgetrokken zijn uit blokken gobertangesteen terwijl het dak gedekt is met natuurleien of leipannen. De beeldhouwers voerden de detaillering tot in de perfectie uit door de vensters in het huis te voorzien van glas in lood in diagonaal patroon, de doorgang een houten

deur te geven afgehangen aan gesmeed ijzeren gehengen en door over de daknok een klokkenstoel te plaatsen voorzien van een klokje.

R. Keldermans laat in het geheel de mens en het dier domineren in kaders met architectonische omlijsting. Hij geeft zaken als bergen en rivier in het tableau een ondergeschikte rol door ze slechts in contouren aan te geven.

De beide zijvelden aan de voorzijde vertonen staande leeuwen als wimpeldragers met in de klauwen een ridderlans waaraan een fanion. De rechter fanion draagt het familie-wapen van de gemalin van Jan III, Adriana van Brimeu, die in mei 1500 was overleden kort na de geboorte van hun zoon Antonius. Op het linker pendant een fanion met het familie-wapen van Jan III, Glymes-Bergen. De voorstellingen op het retabel worden gedragen door vijf konsoles op de predella. Deze konsoles zijn versierd met renaissance motieven en vangen op een geraffineerde wijze de horizontale voeg tussen predella en retabel op. Op de linkerzijplaat van de boezem eerde de opdrachtgever zijn vader en moeder, door daar het wapen van Jan II (* 1417 † 1494) en het familie-wapen van zijn moeder Margaretha de Saint-Simon in aan te laten brengen. In de rechterzijplaat bevindt zich het familie-wapen van Adriana van Brimeu alsmede haar persoonlijk wapen als echtgenote van Jan III. Het wapen van Antonius (* 1500 † 1541), de zoon die Jan III op zou volgen, werd niet uitgebeeld.

Antonius zou in 1533 de eerste Markies van B.o.Z. worden.

De beeldhouwers hebben aan de zijkanten de onderste wapenschilden realistisch opgehangen met riemen aan haakjes, die met nagels zijn bevestigd op de achtergrond en de bovenste wapenschilden middels riemen aan de traceringen. Opvallend is dat alle wapenschilden verschillend van vorm zijn.

Het benedengedeelte van de boezem is opgevuld met monsterdier-tjes, hoornen van overvloed en putti speels hangend aan touwen welke zijn bevestigd aan de konsoles. Ook hierbij wordt duidelijk, welk voortreffelijke en technisch vakbekwame beeldhouwers aan het werk zijn geweest. Alle afbeeldingen op de boezem tonen duidelijke verbondenheid met hun achtergrond.

Als deze hardsteen kon spreken dan zou ze getuigen van de goede zorgen en de ambachtelijke toewijding van de beeld- en steenhouders, die er aan werkten.

In tegenstelling tot de leeuwen, die reeds renaissance trekken vertonen,

duiden de monsterdiertjes op de nadagen van de gotiek. De gehele schouw vertoont trouwens in uitvoering en voorstelling tot stand te zijn gekomen in de overgangstijd van de gotiek naar de renaissance. Desondanks vloeien in de uitbeelding gotieke en renaissancistische elementen harmonisch in elkaar over.

De Christoffelschoorsteen bezat een overhuiving van steen. Dit sierstuk, dat in de zomer van 1522 in de werkplaats van Keldermans werd vervaardigd, was, gezien de tekening van J. Vergroessen, in 1844 verdwenen. Naar het wanneer en waarom deze overhuiving verdween is te gissen, doch zij is mogelijk verwijderd tussen 1819 en 1844. Wanneer men de brief leest op 19 febr. 1819 door A. Vergroessen en J. Huart gericht aan „*Heeren Burgemeesteren dezer stad*”, waarin zij beschrijven „*de wijze waarop het Marquizenhof tot een Cazern zoude kunnen en behooren te worden ingerigt*”, dan kunnen we daaruit konstateren, dat na 1819 heel wat interessante en belangrijke bouwonderdelen, waaronder schoorstenen, zijn verwijderd. Waarschijnlijk ook de schoorstenen in de zalen boven de hofzaal, die zich bevonden boven de Christoffelschouw.

Omdat de overhuiving enerzijds als architektonische afsluiting van de Christoffelschouw fungeerde doch anderzijds als ondersteuning voor de vuurplaat van de daarbovenliggende schoorsteen, is de overhuiving wellicht gelijktijdig met de bovenliggende schouw gesloopt. Deze overhuiving heeft bestaan uit waaiergewelfjes en was iets smaller dan de boezem. Een gedeelte van de belasting op de gewelfjes en het eigen gewicht ervan drukte tegen de eikenhouten kinderbalkjes. Door het werken van het hout en de trillingen via de balklaag tegen deze gewelfjes gedurende enkele honderden jaren, kan de overhuiving konstruktief in een dusdanige deplorabele toestand zijn komen te verkeren, dat het verwijderen noodzakelijk werd geoordeeld. De gebogen vorm van de gewelfjes van de overhuiving tekent zich boven tegen de schouwboezem duidelijk af. De aanzet had plaats op twee kraagstenen, waarvan de vorm heden, na grondig onderzoek, kon worden bepaald. Zij bevonden zich op de plaats waar in 1938 de kraagsteentjes met ramskoppen d.m.v. een ijzeren dook werden aangebracht. De boezem wordt per veld onder de gewelfjes bekroond met traceringen in fijne gotische detaillering, bestaande uit visblaasmotieven, kruisbloemen en hogels op de bogen.

1844.

In 1798 hebben de toenmalige Markiezen, tegen een rijke schadeloosstelling, afstand gedaan van hun rechten op het Markiezaat en hun woning. Daarna worden de gebouwen in 1820 als kazerne in gebruik genomen en zij zullen dat blijven tot nov. 1957. Tussen 1800 en 1820 was het complex in gebruik als garnizoenshospitaal. Door ruil met het Gouvernementsgebouw werd het gemeentebestuur van B.o.Z. eigenaar van het Markiezenhof.

Blij mogen we zijn dat de heraldische uitmonstering op de schouwboezem niet het slachtoffer is geworden van het optreden der revolutionairen op het eind van de 18e eeuw, waaraan zoveel grafzerken en grafmonumenten ten offer zijn gevallen. Voorbeelden hiervan zijn te zien in de St. Gertrudiskerk te B.o.Z.

Vermoedelijk uit hygiënische overwegingen is men in de hospitaalperiode overgegaan de schouw te witten, hetgeen daarna nog vele malen gebeurde. Op initiatief van de toenmalige burgemeester J. D. de Roock werd in het voorjaar van 1844 besloten de schouw over te laten brengen naar het stadhuis te B.o.Z. Alle kalklagen werden toen verwijderd, doch sporen ervan bleven waarneembaar.

Voordat met de verplaatsing begonnen werd, is van de schouw een opmetingstekening gemaakt (afb. 2). De tekening biedt ons niets bijzonders, doch de tussen de wangen geschreven tekst is interessant: „Opmeettekening van den schoorsteenmantel uit de troonzaal van het hof van den marquis thans de groote kazerne te Bergen op Zoom, op 1/10 der groote, gedaan door den Stadsarchitect J. Vergroesen in mei 1844. Thans is men bezig dien over te brengen na de audientiezaal van het stadhuis aldaar. Breda den 17e mei 1844”.

Volgens tekeningen door de Genie in juli 1862 van het Markiezenhof gemaakt, is er in 1844 geen andere schouw gemaakt. Pas na 1862 werd op de plaats waar de Christoffelschouw had gestaan een kwasi-gotische schouw opgetrokken die stookbaar was.

De Chr.schouw kreeg in het stadhuis een plaats tegen de westwand van de huidige raadzaal. Deze raadzaal, met zetels in een kapitteelopstelling, werd daar eind 1972 gemaakt nadat de Chr.schouw uit die zaal was verwijderd.

De schoorsteen stond daar voor de aanschouwer erg ongelukkig. Er was ook geen rekonstruktie van de overhuiving aangebracht (afb. 3).

Boven de plaatsen waar van oorsprong de kraagstenen hadden gezeten

waaruit de gewelfjes van de overhuiving ontsproten, bevestigde men met behulp van ijzeren doken platte vooruitstekende kardoezen van eerder gebruikte hardsteen. De linker werd versierd met het dubbel-wapen van de laatste Markies Karel – Philip – Theodoor van Sulzbach (* 1724 † 1799), terwijl op de rechter het gemeente-wapen van B.o.Z. werd uitgebeeld. Deze versiering was weinig gelukkig en erg primitief uitgevoerd. Beide kardoezen werden onlangs ongeschonden teruggevonden en zijn ondergebracht in het Gem. museum te B.o.Z.

Langs welke weg de schouwdelen het stadhuis binnen werden gebracht is onbekend, doch vermoedelijk via het bordes en de voordeur of via een van de vensters in de voorgevel.

Afgietsel.

Op het eind van de 19e eeuw is met toestemming van B. en W. van de gehele Chr.schouw een gipsafgietsel gemaakt ter expositie in het Rijksmuseum te A'dam. Daar stond het in 1909 opgesteld blijkens een afbeelding op blz. 57 van „In en om het Rijksmuseum” uit 1909. In oktober 1920 was het daar nog.⁵ Nadien is de zaal met bouwfragmenten opgeruimd en is het afgietsel na enige omzwervingen vernietigd.

1938.¹¹

Tussen 1930 en 1939 werd het stadhuis gerestaureerd. Tegen het einde van die restauratie verplaatste men de schoorsteen van de west- naar de noordwand in dezelfde zaal (afb. 4). Hoewel deze zaal tijdens de restauratie was vergroot door het zuidelijk daarvan gelegen vertrek erbij te trekken, waardoor de z.g. Markiezenzaal ontstond, werd de mogelijkheid tot het bekijken van deze bijzondere schoorsteen wel verbeterd doch nog niet ideaal. Het zicht erop werd bemoeilijkt door de kolom-balkkonstructie opgericht tussen de twee zalen.

In 1938 is getracht een rekonstructie van de overhuiving te maken uit massieve hardsteenblokken die d.m.v. ankers werden opgehangen aan de erboven liggende elementenvloer. De kardoezen uit 1844 zijn toen verwijderd en daarvoor in de plaats kwamen twee in hardsteen gehakte kraagstenen elk met twee ramskoppen, waarvan de hoorns inelkander zijn gehaakt. Deze kraagsteentjes, bij een aanzetsteen is aan de achterzijde het jaartal 1938 gehakt, werden gehouwen door de beeldhouwer Nicolaas van der Schaft. Deze trad in die tijd tevens op als adviseur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Evenals de eerder genoemde

kardoezen zijn deze kraagsteentjes thans ondergebracht in het Gem. museum. Deze nieuwe overhuiving deed erg steriel aan als afsluiting op deze dominerende schoorsteen.

De beide wangen moesten in 1938 aan de onderzijde worden verlengd met blokken hardsteen van 25 cm hoog, i.v.m. de tijdens de restauratie iets gewijzigde vertrekhoogte in de Markiezenzaal, n.l. \pm 20 cm. Deze konden in de hofzaal weer achterwege blijven.

1972/73.¹²

Na goedkeuring van het raadsbesluit, tot het verplaatsen van dit uitzonderlijk monument van stadhuis naar Markiezenhof, door Ged. Staten van N.Br., kon eind september 1972 met de demontage en het overbrengen van de schoorsteen worden begonnen. Spoedig bleek dat met de verschillende verhuizingen de lange ijzeren ankers aan de achterzijde van de lateibalk steeds mee waren gegaan. Deze oorspronkelijke ankers waren tijdens die verhuizingen noodgedwongen ingekort en konden na verlengd te zijn opnieuw worden toegepast om de lateibalk op z'n oorspronkelijke plaats in de gevel op te hangen. De schieters ontbraken en zijn nieuw.

Zover kon worden nagegaan, toen de schouw in onderdelen klaar lag voor vervoer naar het Markiezenhof, werd op geen van de hardsteendelen een merk of signering waargenomen. De schouwdelen werden via de voordeur en het bordes van het stadhuis naar buiten gebracht. Dit spektakulaire werk verliep vlot en precies dank zij de moderne technische hulpmiddelen.

Het brengen in de hofzaal gaf eveneens geen moeilijkheden en geschiedde via de entrédeur van de hofzaal aan de grote binnenplaats, waarlangs de delen in 1844 de hofzaal ook hadden verlaten.⁶ De opbouw tegen de westwand in de hofzaal op *de nog aanwezige oude funderingsvoeten*, gebeurde in het voorjaar van 1973. Tijdens die werkzaamheden werden in die wand de moeten gevonden waar de staarten der blokken hardsteen van de wangen hadden gezeten.

Met uitzondering van de overhuiving is dit werk inmiddels voltooid (afb. 5).

In tegenstelling tot de laatste standplaats op het stadhuis is de schoorsteen nu weer functioneel gemaakt en zal het rookkanaal bovendien gebruikt worden als onderdeel van een ventilatiesysteem in de hofzaal. De achterwand van de stookplaats was bij de opstelling ten stadhuize van

niets zeggende aard. De nu gemaakte getoogde stookwand is aan de hand van in het werk ontdekte gegevens een zuivere rekonstruktie geworden van die vóór 1844. Hij bestaat uit gevoegde ongestukadoorde grote gebakken stenen (z.g. moppen). De overhuiving die in 1938 is aangebracht, wordt niet meer gebruikt. Er zijn n.l. voldoende aanwijzingen om tot een rekonstruktie te komen, welke met de oorspronkelijke kap overeenstemt en spoedig zal worden gemetseld. Het natuursteenwerk wordt vervaardigd uit Baumbergersteen.

Het mag als bijzonder worden beschouwd, dat na zoveel gesjouw met de grote onhandelbare stukken steen, het beeld- en ornamenwerk zo goed als ongeschonden is gebleven. Herstellingen konden tot een minimum beperkt blijven.

Replika.

In de jaren 1967/69 is er met de gedachte gespeeld om de monumentale Christoffelschoorsteen op het stadhuis te laten en ter opluistering van de hofzaal in het Markiezenhof (hemelsbreed van elkaar geen 200 meter), aldaar een gepolychromeerd afgietsel van het originele exemplaar te plaatsen.

Deze gedachte heeft men laten varen, omdat een gepolychromeerde replika kostbaarder zou worden dan het overbrengen van de originele schouw naar zijn oorspronkelijke plaats samen met de bijkomende werken.

Bovendien werden d.m.v. laboratorium-onderzoekingen nergens verresten op de hardsteen van de schoorsteen gekonstateerd, doch slechts calcium-restanten, achtergebleven van de witlagen uit het begin van de 19e eeuw.

Over polychromeren van de massale schoorsteen of het verwijderen daarvan werd niets gevonden bij het archiefonderzoek.

Enkele „tijdgenoten”.

a. In het stadhuis te Kortrijk (B) bevinden zich twee indrukwekkende gebeeldhouwde schoorstenen uit het eerste kwart van de 16e eeuw.⁷ Van deze twee vertoont die in de historische Schepenzaal – eens de Vierschaar – de meeste overeenkomst met de Chr.schouw, h. ± 460, br. ± 350 cm.

Die schoorsteen – hij is licht gepolychromeerd – dateert uit de jaren tussen 1519 en 1527. De sterke detaillering wijst op de laat-gotische

instelling van de maker(s) en opdrachtgever(s). In tegenstelling tot de Chr.schouw zijn de ontwerper(s)-beeldhouwer(s) van deze twee monumenten onbekend. Spaarzaam vindt men reeds elementen van de naderende stijl.

De wangen en de lateibalk werden gehakt uit Doorniks-steen, het retabel uit Euville-steen (Franse kalksteen). De vullingen boven het retabel bestaan uit houtskulpturen. De overhuiving verraadt hoe deze bij de Christoffelschoorsteen te Bergen op Zoom geweest zal zijn.

b. De schouw in de grote zaal van „het Vrije” te Brugge (B)⁸ werd ontworpen en vervaardigd tussen 1528 en 1531, bijna tien jaar na het plaatsen van de Chr.schouw te B.o.Z. Dit belangrijke specimen van beeldhouwkunst uit die tijd werkt bijzonder imposant door zijn afmetingen (hoog 6 m, breed 11 m). De eigenlijke schoorsteen is vervaardigd uit zwart marmer, de beelden uit albast, het bovengedeelte uit eikenhout en is in z'n uitvoering uitgesproken renaissancistisch, in tegenstelling tot de Chr.schouw.

De ontwerper en leider bij het uitvoeren was de 33-jarige Lanceloot Blondeel; bouwmeester, beeldhouwer en schilder te Brugge. De beelden zijn van de hand van Guyot de Beaugrant van Mechelen, het ornamentwerk is weer van anderen. Als bijzonderheid mag hier worden vermeld dat Brugge in 1529 aan de 69-jarige Rombout Keldermans zijn oordeel vroeg, vóór de stad ertoe overging de schouw in „het Vrije” te laten plaatsen. Het uitbrengen van een testimonium door bekwame kollega's-vaklieden was voor deze tijd een normaal verschijnsel. Van deze schouw was vooraf een tekening gemaakt door Blondeel en ook een model in steen door de steenhouwer J. Roelandts.

c. In Nederland zelf mag vermeld worden de beschilderde zandstenen schouw in de Schepenzaal van het Oude Raadhuis te Kampen,⁹ vervaardigd in 1543/45 door mr. Colyn de Nole, afkomstig uit Kamerijk. Deze kunstenaar had in die tijd in Utrecht een atelier. Zijn leertijd had hij in Antwerpen doorgebracht. Boven in de top van de schouw prijkt het borstbeeld van Keizer Karel V. De schoorsteen is geheel uitgevoerd in renaissance-stijl en een belangrijke uiting van Italianisme.

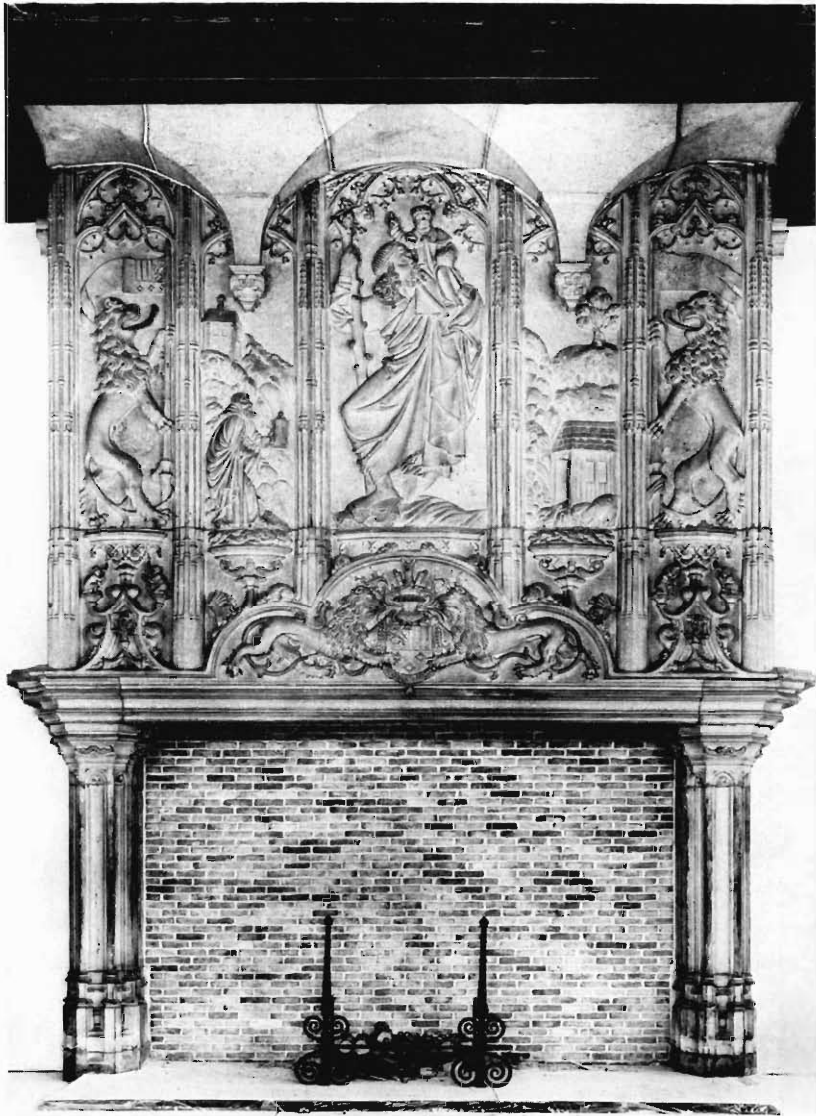
Besluit.

Hoe de hardvloer van de schouw eruit zag, waarop tussen 1522 en 1844 gestookt werd, is niet bekend. Van die vloer werd tijdens de restauratie niets teruggevonden.

3. Schouw tegen westwand in noordelijk gedeelte van wat sinds 1938 Markiezenzaal wordt genoemd in het stadhuis.

*Foto van Melle, omstreeks 1915. Reprod. P. Bakker. aug. 1973.
(Verz. G.A., B.o.Zoom).*

4. Schouw tegen noordwand in „Markiezenzaal” stadhuis.
Foto Serré. sept. 1972.

5. Schouw terug in hofzaal Markiezenhof, tegen westwand (nog zonder overhuiving).

Foto Serré. aug. 1973.

Via de ter plaatse nog openliggende plafondbalklaag in de hofzaal is boven de Chr.schouw zichtbaar een authentieke ledestenen schoorsteen. Deze is afkomstig van een andere plaats in het Hof.
Zo'n schouw bevond zich in 1520 ook in de hofzaal voordat de Chr.schouw daar werd geplaatst.

6. Detail van wang-lateibalk.
Foto Monumentenzorg, aug. 1967.

Tegen de westwand in de „Markiezenzaal” bezat de schouw geen aparte stookvloer, terwijl bij de opstelling in 1938 tegen de noordwand, een vuurplaat werd aangebracht bestaande uit rode plavuisjes van $13\frac{1}{2}$ x $13\frac{1}{2}$ cm binnen een eikenhouten omranding. Op deze standplaats was de schouw *niet* functioneel en de stookvloer dus van geen belang.

Tijdens de restauratie werden ongeveer 90 cm onder de huidige hofzaalvloer overblijfselen gevonden van de woning van vóór 1485. Een van de daarin aanwezige schoorstenen bevond zich op de plaats waarboven ná 1485 eveneens de schouwen in de hofzaal gebouwd werden. De vuurplaat van vóór 1485 bestond uit rode op z'n kant geplaatste bakstenen (18 x $8\frac{1}{2}$ x $4\frac{1}{2}$ cm). In de hofzaal¹⁰ is nu in de Chr. schoorsteen een vuurplaat gemaakt samengesteld uit Engelse op z'n kant geplaatste natuurleien in visgraatpatroon, zonder mortel of anderszins. Van dit soort vuurplaten zijn oude voorbeelden bekend.

Natuurlijk is het interessant te konstateren dat zich knikplooiën bevinden in de kleding van Christophorus, kluizenaar en Christuskind en te weten dat die vormen wijzen op de late gotiek. Deze vormtaal zal de persoonlijke smaak van meester Rombout geweest zijn.

Op hun beurt zijn de naturalistisch uitgebeelde koppen van Christuskind, Christoffel en kluizenaar als ook het model van het wapenschild op de lateibalk, uitingsvormen van de nieuwe stijl, de renaissance. Deze vormen zijn vermoedelijk tot stand gekomen onder invloed van de jongere neef van de meester, Laureys II, die hem later zou opvolgen.

Zeker zo belangrijk is echter de indruk welke dit werkstuk uit het begin van de 16e eeuw in z'n algemeenheid wekt. Men kan ernaar *blijven* kijken en dan telkens iets anders ontdekken. Daarom pretendeert dit opstel niet te zijn een complete verhandeling, doch een poging het wel en wee te beschrijven van een, zowel in architectonisch- als kunst-historisch opzicht, pronkstuk van profaan decoratief beeldhouwwerk.

Dit geweldige bezit is het weinige dat overbleef van de kostbare aankleding van het Markiezenhof. De inboedel en de stoffering werden op last van Alva in of na 1568 te Antwerpen in het openbaar geveild. In 1576 waren er in het Markiezenhof huurtroepen gelegerd. Nadien is het gebouw weer bewoonbaar gemaakt.

Wat er van de bijzondere bouwonderdelen was overgebleven is gesloopt en verdwenen tussen 1819 en 1958.

Het blijft een intrigerende vraag: waar is de geveilde inboedel en zijn de uitgebroken bouwfragmenten gebleven?

NOTEN

¹ Literatuur.

- Gieles, Fons, Proporties in de Christoffelschouw van Rombout Keldermans te Bergen op Zoom, *de Waterschans*, 1971.
- Meischke R., Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late Middeleeuwen en de 16e eeuw, *Bull. K.N.O.B.*, dec. 1952.
- Maximilianus, P., *O.M. cap.*, Sint Christoffel zijn vereering en zijn legenden, *de Maasbode*, 27-11-1938.
- Moll, W., De oude schoorsteenmantel op het raadhuis te Bergen op Zoom, *Oud-Holland*, 1915.
- Roock, A. J. L. de, Een merkwaardig kunstwerk uit het laatst der middeleeuwen, *Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis, taal- en letterkunde*, 1883.
- Slootmans, C., *Jan metten lippen*. Rotterdam, 1945.
- Slootmans, Korneel, De Keldermansen, *Brabantia*, april 1958.
- Slootmans, Korneel, *Bergen op Zoom een stad als een huis*. B.o.Z., 1967.
- Voragine, Jacobus de, *Legenda Aurea (= Gulden Legendes)*, eind 13e eeuw.
- ² Van deze schoorsteen werden tijdens de restauratie ter plaatse restanten gevonden. Verder bleek dat dit woonpaleis meer soortgelijke schoorstenen heeft gekregen bij zijn bouw tussen 1485 en 1512.
- ³ G.A. B.o.Zoom, Domeinrek. v.d. Heerlijkheid B.o.Z. 1445/46 (No. 333) onder hoofdst. „schilderie”. — Jan de beeldeverwer die 12 novembris de zale int hof te Bergen wit ende zwert heeft geverwet met lymverwen, hem betaelt 12 scell. grooten — den selven Jan voirsr., omdat hi gemaect heeft in mijns jonkheren zale te Bergen eenen *sinte Kerstoffels* ende 3 kandealers geverwet met groenen om tortsen dair inne te zetten, tsamen met enen timmerielken vergult, 14 scell. grooten.
- ⁴ Dit Christoffelbeeld is gehouwen uit een Franse kalksteen. Het hoofd van het Christuskind ontbreekt thans. In het voetstuk van het beeld is de volgende tekst gehakt: „De Gemeente Bergen op Zoom aan het 3e reg. - infanterie 1814 - 1914”.
- ⁵ Mededelingen van C. Slootmans. Gegevens verzameld door A. Gieles.
- ⁶ I.v.m. het transport in 1844, heeft men uit de rechtse dagkant van de ledesteen doorgangomlijsting, op ± 25 cm uit de vloer, een hap steen verwijderd van 6 cm diep. De daarna aangebrachte vulling van het gat moest eind 1972 weer worden verwijderd om de breedste platen naar binnen te kunnen brengen.
- ⁷ „La Salle Échevinale de Courtrai” door Charles en Gustave Mussely, juli 1876.
- ⁸ *Steden en landschappen*, IX „Brugge”, door Dr. Theo Luykx en Drs. Jan L. Broeckx jr., Antwerpen 1943.
- ⁹ „Kampen vroeger en nu”, door C. N. Fahrman, Bussum - 1972.
- ¹⁰ Na de voltooiing van de restauratie zal de hofzaal gaan fungeren voor ontvangsten, vergaderingen, lezingen, voordrachten, muziekuitvoeringen etc.
- ¹¹ De werkzaamheden tot het verplaatsen van de Christoffelschouw werden in 1938 uitgevoerd door: P. J. Franken, Bergen op Zoom, metselaar. Marijn Hendriks, Bergen op Zoom, opperman. Jacob Jongepier, Middelburg, steenhouwer. De leiding was toevertrouwd aan Chr. van Broekhoven, Bergen op Zoom, bouwkw.opz.tek. en stond onder supervisie van J. van Heeswijk, te 's-Gravenhage, architect.
- ¹² De demontage, het transport en de opbouw van de schouw werden in 1972/73 voornamelijk verricht door: J. van Bremen, Goes, steenhouwer. P. M. C. Geluk, St. Maartensdijk, metselaar. P. C. de Jonge, Hoogerheide, uitvoerder. A. J. Kruf, Bergen op Zoom, timmerman. G. Lindhout, St. Maartensdijk, opperman en I. P. Lindhout, St. Maartensdijk, metselaar, allen van het aannemersbedrijf Huurman B.V. te Delft. De organisatie en begeleiding waren in handen van A. P. Sperlring en C. Booij te Bergen op Zoom.

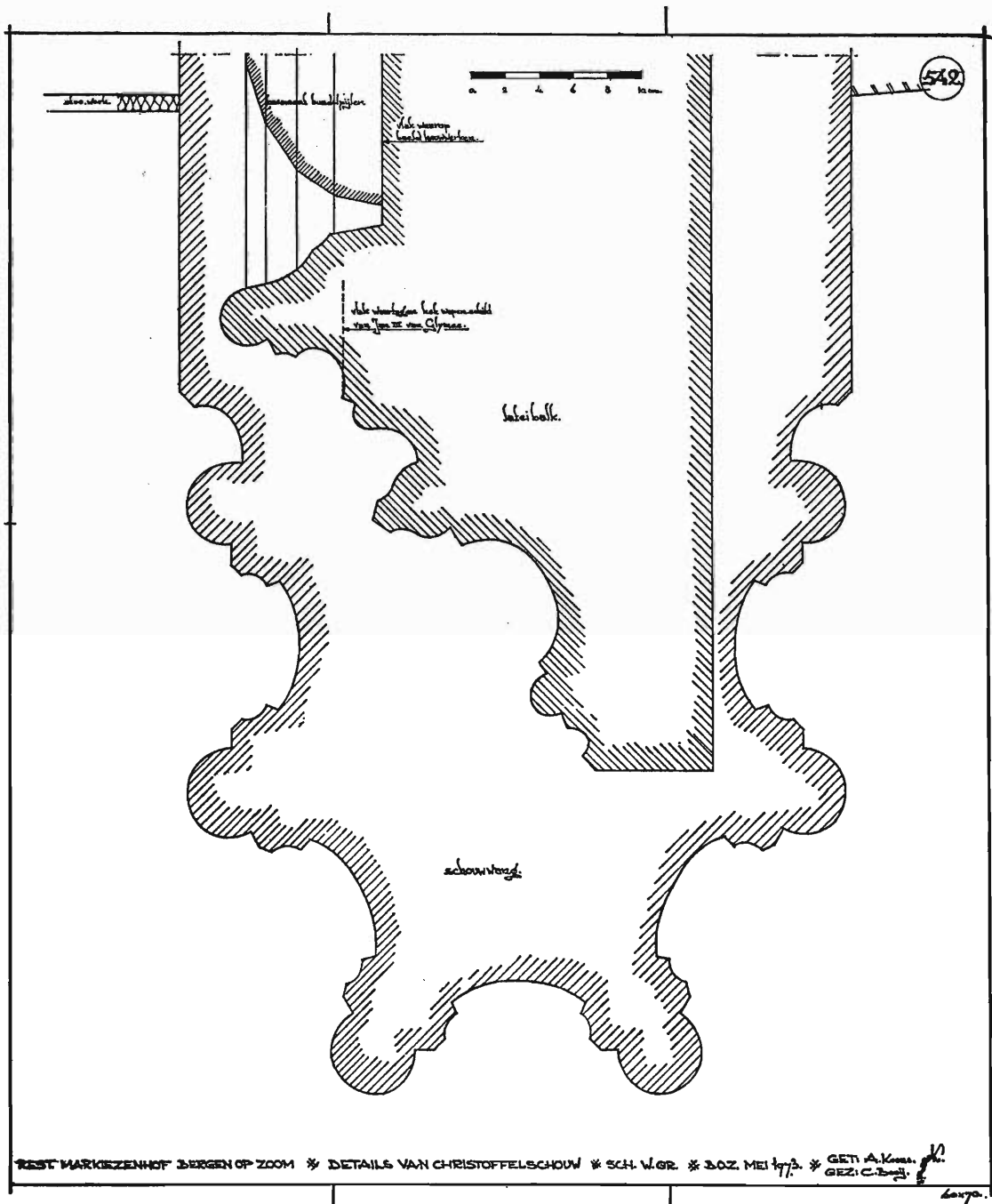

Fig. 1. Hor. doorsnede schouwwang en vert. doorsnede onderzijde lateibalk.
Tek. A. Koens, mei 1973. (Verz. rest. Mark.hof).

BIJLAGE 1

Overzicht uitgaven voor het vervaardigen en plaatsen van de
Christoffelschouw met bijkomende werken in 1519 e.v.*

Datum	Omschrijving.	bedragen (brab)			
		p.	s.	d.	m.
	<i>Ontwerpen en beeldhouwen.</i>				
1519	Rombout Keldermans, voor opmeten en ontwerpen.	5	15	7	12
1522/23	Rombout Keldermans, voor de levering van de schouw. (Op mondeling bevel van Heer van Glymes).	9	18	—	—
		15	13	7	12
	<i>Transporten.</i>				
1520/21	Vervoer met 2 paar paarden van verschillende grote stukken hardsteen vanaf de haven in B.o. Z. naar het Markiezenhof.	—	8	—	—
15 okt. 1521	Schipvracht van Mechelen naar B.o.Z. van de schoorsteen, met andere onkosten.	2	3	3	—
20-6-1522	Vrachtkosten voor 1½ kruisvenster bestaande uit: sponningblokken, middenstijlen, onder- en bovendorpels.	—	1	6	—
okt. 1522	Schipvracht van Antwerpen naar B.o.Z., van het overwelfsel voor de grote schouw.	—	4	6	—
dec. 1522	Vervoer van het overwelfsel vanuit het schip te B.o.Z. naar het Markiezenhof.	—	1	6	—
dec. 1522	Puin en vuil afvoeren, 300 karren.	1	8	1	12
		4	6	10	12
	<i>Materialen.</i>				
april 1522	Diverse ijzerwerken. †	5	3	2	—
3-4-1522	± 9000 stuks baksteen voor de fundering inklusief laden, vervoeren met de wagen en lossen.	1	8	2	—
28-8-1522	Kalk, inkl. vrachtkosten.	2	—	1	—
13-9-1522	Lood.	4	16	9	—
20-9-1522	30 stuks sporen en 9 delen.	1	1	4	12
27-9-1522	Kalk en tras.	2	2	9	—
30-9-1522	Wagenscot voor vensterluiken.	3	3	9	—
okt. 1522	Wagenscot zagen.	—	—	10	12
nov. 1522	2 Kruisvensters met onkosten.	5	5	—	—
dec. 1522	400 Stuks vloerstenen voor in schouwen.	—	8	—	—
dec. 1522	Nieuwe schouw voor zaal boven de hofzaal, boven Christoffelschouw. Geleverd door R. Keldermans.	10	10	—	—
dec. 1522	Zand, 60 karren.	—	9	4	12
dec. 1522	13 Haken met ogen om de sluitstenen op te hangen.	—	2	—	9
dec. 1522	Levering grote schouw.	1	10	—	—
		38	1	3	21

Datum	Omschrijving.	bedragen (brab)			
		p.	s.	d.	m.
	<i>Arbeidslonen ter plaatse.</i>				
	(Zie overzicht werkdagen, bijlage 2)				
20-6-1522	Lossen van 1½ kruisvenster.	—	2	6	—
12-7-1522	Diverse werkzaamheden.	—	5	7	12
19-7-1522	Diverse werkzaamheden.	—	11	3	—
26-7-1522	Diverse werkzaamheden.	—	19	8	6
2-8-1522	Diverse werkzaamheden.	1	15	5	15
9-8-1522	Diverse metselwerken.	2	5	9	—
16-8-1522	Diverse werkzaamheden.	1	16	1	12
23-8-1522	Diverse werkzaamheden waaronder het omhoog brengen van de grote stukken natuursteen.	3	12	—	—
30-8-1522	Metsel-, steenh-, en timmerwerken.	2	13	6	18
6-9-1522	Diverse werkzaamheden.	1	15	1	12
13-9-1522	Diverse metselwerken.	1	7	6	—
20-9-1522	Diverse metselwerken.	1	2	—	—
27-9/4-10	Diverse steenhouwwerken.	—	10	11	6
4-10/11-10	Diverse timmerwerken.	2	18	4	21
nov. 1522	Overwelsel grote schouw aanbrengen.	2	13	6	—
nov. 1522	Diverse timmerwerken.	1	3	3	—
dec. 1522	Diverse werkzaamheden aan schouwen in hofzaal en zaal daarboven.	2	10	7	12
1521-1523	Schilder- en beglazingswerken.	±	12	5	—
22-12-1523	Steigerwerken.	—	4	3	—
eind 1523	Geheel schoonmaken en opleveren.	7	10	—	—
17-4-1524	Schutsel gemaakt.	—	4	—	—
		37	13	11	18
	<i>Reis- en verblijfkosten.</i>				
23-8-1522	Peter de Keyser reist naar Rombout Keldermans om advies te vragen over de schouw op bevel van Jan III van Glymes.	—	7	—	—
27-9/4-10	Christiaan de Steenhouwer reist naar Antwerpen naar R. Keldermans i.v.m. het ontwerp enz. van de schouw op mondeling bevel van Heer Jan.	—	6	9	—
		—	13	9	—
	<i>Hulpmaterialen e.d.</i>				
april 1522	6 Tangen en een grote vuurschep.	—	6	—	—
20-9 1522	12 Palen voor steigers- en stempelwerken.	—	4	6	—
dec. 1522	Diverse steigertouwen en repen. ±	1	3	—	—
dec. 1522	2 Katrollen om de hardsteen stukken op te hijsen.	—	10	—	—
1522/23	Reuzelvet en kaarsen.	—	10	7	12
		2	14	1	12
	<i>Eindtotaal:</i>	99	3	8	3

BIJLAGE 2.

Overzicht werkdagen in 1522 e.v.

t.b.v. het plaatsen Christoffelschouw met bijkomende werken in het Markiezenhof. *

Aantal gewerkte dagen in week

Voor- en achternaam	Beroep.	Dagloon (den.)	20/6	12/7	19/7
Laureys II de Steenhouwer, neef van R. II Keldermans, en door hem naar hier gestuurd.	Bouwmeester-beeldh.	27	—	—	—
P(i)eter de Keyser.	Uitvoerder (onderm.)	15	—	—	—
Christiaen de Steenhouwer.	Voorman-mets.-steenh.	15	—	—	—
Adriaen Pauwelss.	Voorman-timmerman.	15	—	—	—
Jan de Steenhouwer.	Steenhouwer-metselaar.	15	—	3	6
Andries (Adrien) P(i)eterss.	Steenhouwer-metselaar.	15/10½	1	—	—
Jan(ne) P(i)eterss.	Steenhouwer-metselaar.	15/10½	1	—	—
Joos Janss.	Opperman.	7½	—	3	—
Jan Geertss.	Opperman.	±8	—	—	5½
Jan Dollaert.	Opperman. (arbeider)	9	—	—	—
Thielman Janss.	Opperman. (arbeider)	7½	—	—	—
Jan Matheeuuss.	Timmerman.	15/10½	—	—	—
Augustyn Willems.	Timmerman.	15	—	—	—
Jan Wauterss.	Timmerman.	15	—	—	—
Aert Willems.	Timmerman.	15	—	—	—
Jan Noutss.	Timmerman.	15	—	—	—
Jan Willems.	Timmerman.	10½	—	—	—
Dierick Houck.	Timmerman.	10½	—	—	—
Hendrick Houck.	Timmerman.	10½	—	—	—
Willem Wouters.	Timmerman.	10½	—	—	—
Aert Wouters.	Timmerman.	10½	—	—	—
Jan de Sager.	Timmerman.	10½	—	—	—
Gezel van Jan de Sager.	Timmerman.	10½	—	—	—
Christiaen Willems.	Timmerman.	10½	—	—	—
Willem Janss.	Timmerman.	10½	—	—	—
Totaal:			2	6	11½

Als te zien, was er verschil tussen zomerdagloon (15 den.) en winterdagloon (10½ den.).

Dit gold niet voor de uitvoerder en voorlieden. Het winterdagloon ging in oktober (Bamis) in.

TOELICHTING BIJ DE BIJLAGEN 1 EN 2.

- * p. = 1 pond groten Brabants en telt 20 scellingen.
- s. = 1 scell. en telt 12 groten of denariën.
- d. = 1 den. en telt 24 myten (m.).

7	2/8	9/8	16/8	23/8	30/8	6/9	13/9	20/9	27/9	4/10	11/10	nov.	dec.	1523	Totaal
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	10	—	23
	×	6	×	5	6	6	×	×	—	—	—	4	—	—	31
	×	6	×	6	6	5½	×	×	5¾	3	—	—	—	—	32¼
	—	—	—	6	—	—	—	—	—	6	4½	6	—	2	24½
¼	×	6	×	6	5¼	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30
	×	6	×	6	6	6	×	×	—	—	—	11	15½	—	54½
	×	6	×	6	4	6	×	—	—	—	—	11	15½	—	52½
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5½
	23		24				19	15½							81½
	5	6	4	6	6	6	5	3½	—	—	—	—	—	—	41½
	4¾	6	5	6	4	2	—	—	—	—	—	—	—	—	31¾
	—	—	—	6	5	—	—	—	—	2½	—	4	—	—	17½
	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	4	6	—	2	18
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—	5
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	6¼	—	—	—	12¼
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	1	—	—	—	7
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	3	—	—	—	9
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	3
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	3
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	6
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
¾	32¾	42	33	63	47¼	31½	24	19	5¾	46½	18¾	63	41	4	508¾

Op grond van verwarringen welke ook in de late M.E. onder de muntsystemen heersten, alsmede van een groot aantal onbekende factoren, is het helaas onmogelijk het eindtotaal in een huidige munteenheid om te zetten.

* De gegevens voor de bijlagen 1 en 2 werden ontleend aan de Domeinrekeningen van het Markiezaat Bergen op Zoom. Cie. van Breda No. 340 en 341 Gem. Arch. B.o.Zoom, verzameld door C. Slootmans, in febr. 1961 en daarna.

7. Hoofd van Christoffel en Christuskind, voorkomende op schouwboezem.
Foto C. Booy. okt. 1972.